

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
11	פרק ראשון: כמה הערות על ספרות המחקר א. הקדמה 11 ב. ביניטריות – מבנה אלוהי כפול 13 ג. נוכחות אלוהית נקבית לפני הופעת ספרות הקבלה 17 ד. הכפפת האלוהות הנקבית לזכרית בקבלה 18 ה. ספרות הקבלה בין המשך למהפכה 20 ו. מעמד השכינה ופולחן מריה 21
24	פרק שני: תאולוגיה ביניטרית והמגדר של השכינה בספרות הקבלה המוקדמת א. הקדמה 24 ב. תאולוגיה ביניטרית 26 ג. המגדר של השכינה כזירה של מאבק 32
40	פרק שלישי: 'רוב הטועים במלכות הם טועים' א. 'נפלה שכינה' 40 ב. 'אמר ר' שמעון חס ושלום' 54
60	פרק רביעי: 'התקוממות התמונות': מיעוט הלבנה ומעמד השכינה א. אגדת מיעוט הלבנה 60 ב. 'חלילה לאל בשינוי המחשבה' 65 ג. 'דו־פרצופין שווים היו' 74

ד. 'מעלת הירח גדול מאוד ממעלת השמש' 83
ה. חמה ולבנה, שכינה עליונה ושכינה תחתונה 87

- 91 פרק חמישי: מרכזיות האתרוג ומעמד השכינה
א. האתרוג בין גן העדן לתלמידי חכמים 91
ב. 'באצילות ולא באחדות' 96
ג. האתרוג כמרכז 102
- 110 פרק שישי: 'עלמה יפה ואין לה עיניים': השפעה נוצרית וטיבה
א. הקדמה 110
ב. בין החידה למשל 111
ג. האקלזיה, הסינגוגה והשכינה 119
ד. דרך עיצובה הספרותי של החידה 123
- 125 אחרית דבר: תפיסות ביניטריות בימי הביניים המאוחרים
- 130 רשימת קיצורים ביבליוגרפיים
- 151 מפתח ספרות מקור
- 155 מפתח נושאים

פתח דבר

אחד המאפיינים הידועים המבדילים את ספרות הקבלה מספרות יהודית מוקדמת יותר הוא תיאורה המפותח ותפקידה המרכזי של הנוכחות האלוהית היהודית הנקבית: השכינה. ספרות המחקר העוסקת בתולדותיה של הקבלה דנה מראשיתה בשאלה מהו מקור דמותה של השכינה, קרי מאין באה אל לבה של התאולוגיה היהודית הפטריארכלית דמות אלוהית-נקבית. הנושא המרכזי שהעסיק את מרבית החוקרים היה האם מדובר בחידוש שחידשו המקובלים מדעתם, או שזוהי מסורת יהודית מוקדמת שהמקובלים העלו על הכתב. בשנים האחרונות אף פיתחו כמה חוקרים את ההשערה שלפיה פולחן מריה בעולם הנוצרי בימי הביניים המאוחרים השפיע על התפתחות דמותה של השכינה במקורות קבליים. המשותף לכלל הגישות המחקריות האחרונות היא ההנחה שספרות הקבלה הפיצה את האמונה בשכינה, והשאלה שנשאלה היא מה מקורה. בספר זה אבחן הנחה זו מחדש ואציג תמונה דיאלקטית שלפיה ספרות הקבלה המוקדמת לא רק הפיצה את האמונה בשכינה, אלא גם ביקשה לרסן ולמתן אמונה זו שהתפתחה מחוץ לחוגי המקובלים המרכזיים או בשוליהם.

ספרי מתמקד בספרות הקבלה המוקדמת שגבולותיה הכרונולוגיים יוגדרו לצורך דיוני כנעים בין שלהי המאה השתים עשרה עד לשליש הראשון של המאה הארבע עשרה. מטרתי להראות כי בעולמה של הקבלה המוקדמת הילכו אמונות בדבר קיומו של מודל אלוהי מטיפוס המכונה בספרות המחקר 'ביניטרי', כינוי למבנה אלוהי כפול המורכב במקרה זה מאלוהות זכרית גבוהה ומאלוהות נקבית נמוכה. רבים מהמקובלים חששו מאמונה זו, ראו בה כפירה בעיקר וניסו לרוקן אותה ממשמעויותיה היסודיות. תיאורי השכינה המרובים שאנו מוצאים בספרות הקבלה המוקדמת הם במידה רבה תוצר של ניסיון לרסן את האמונה בה.

הרעיונות המובעים בספר הם תוצר של דיונים שניהלתי עם מורים, חברים וידידים, ואני מודה לכולם מקרב לב. לדניאל אברמס, שדן אתי על רבים מהמקורות המובאים כאן והעלה השערות מעמיקות לגביהם. למשה אידל,

שהצביע על שאלות מרכזיות בקשר לנושא המחקר וכיוון אותי בידיעותיו הרבות למקורות לא מוכרים. לאדם אפטרמן, שתמיד שמח להחליף מילי-דאורייתא. לאבריאל בר-לבב, שליווה אותי בשלבי הגיבוש האחרונים של ספר זה בטוב לבו, רוחב ידיעותיו ועומק תובנותיו. ליהונתן גארב שידענותו בספרות מקור והיכרותו הרחבה עם מתודולוגיה ביקורתית הופכות כל דיון עמו לתענוג צרוף. לזאב גריס המושיט יד לעזרה בכל עניין ומכיר לפני ולפנים כל ספר וכל בעל ספר. לעודד ישראלי על עזרתו הרבה, על נכונותו לקרוא בקפדנות טיוטות שנות של מחקרי ועל הערותיו המצוינות. ליהודה ליבס שמביע עניין בכיוונים חדשים במחקר הקבלה, ומגיב על מחקרים מתוך ידענות עצומה והבנת פנימיותם של דברים. לאבידב ליפסקר, שכל שעת שיחה אתו ממלאת אותי בתובנות רבות בנושאים גדולים כקטנים. לרונית מרוז שמחקריה, תובנותיה וידידותה מלווים אותי כבר שנים ובכל פעם מתגלה מחדש כיצד נפגשות מחשבותינו בתחומים שונים. למיכאל פישביין המלווה את מחקרי זה כמה שנים ותמיד שמח להוסיף מידיעותיו הרבות ומעומק הבנתו. לחברים וחברות יקרים כשרה אופנברג, שפרה אסולין, יונתן בן-הראש, סנדרה ולאברג-פרי, אלקה מרלוק, עודד פורת, יועד קדרי, רות קרא-איונוב-קניאל וביטי רואי. תודה מיוחדת שלוחה לשניים: לצבי קונשטט שעזר לי בשלבי המחקר האחרונים של הספר בהבנה מהירה ומעמיקה ובעריכת מפתחות הספר, ולאסנת יקירה שבחריצות ובמאור פנים ערכה את לשון הספר תוך הקפדה על הפרטים ועל הכללים.

פרקו השלישי של ספר זה הוצג בשנת 2012 בסמינר המחלקתי של החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית ובסמינר הסגל של המרכז האקדמי שלם. מאוחר יותר התפרסם הפרק כמאמר בכתב העת 'תרביץ'.¹ אני מודה למשתתפי הסמינרים, לעורכי כתב העת ולקוראי המאמר על הערותיהם המועילות. הפרק השישי של הספר התפרסם כמאמר בכתב העת *The Journal of Religion*.² גם במקרה זה אני מודה לעורכי כתב העת ולקוראי המאמר על הערותיהם.

תודה מיוחדת שלוחה למוריס קריג'ל שאירח אותי באדיבותו הרבה בסמסטר הראשון של שנת תשע"ד במרכז ללימודי יהדות שבבית הספר ללימודים גבוהים במדעי החברה שבפריז (EHESS) ואפשר לי להשלים את כתיבת הספר. מטבע הדברים ספרות המחקר המופיעה בספר מעודכת לשנת 2013, וצר לי שלא הספקתי לדון במחקרים שהופיעו מאוחר יותר.

1 וייס, רוב הטועים.

2 Weiss, Beautiful Maiden

בשנים האחרונות הזדמן לי להיות חלק מחבורת המייסדים של המרכז האקדמי שלם, בית אמתי לידידי החכמה. בעולם שבו מעמדם של תחומי מדעי הרוח נשחק, אין זה מובן מאליו לזכות להשתתף בהקמת מכללה ראשונה מסוגה בישראל המוקדשת כולה לתחום הרוח. לצד העבודה המאומצת לקראת הקמת המוסד, וגם בימים עמוסים במיוחד, תמיד הקפידו ראשיו לשמור בקפדנות על זמן המחקר שלי ושל אחרים, מתוך הכרה עמוקה שעל מוסד המוקדש לתחום מדעי הרוח מוטלת המשימה ליצור ידע ולא רק להעבירו. אני מודה מקרב לב לכל החברים היקרים במוסד, לעומדים בראש, לעמיתיי המרצים ולסטודנטים שואפי הדעת הלומדים בו.

בשנה האחרונה מוניתי לחבר סגל באוניברסיטה הפתוחה. ברצוני להודות לעמיתים שקיבלו אותי בסבר פנים יפות, ובמיוחד לנשיא האוניברסיטה קובי מצר, לסגן הנשיא לעניינים אקדמיים אביעד חפץ, וכן לעמיתיי ועמיתותיי מהמחלקה לספרות, ללשון ולאמנויות ומהמחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות.

אחרונים חביבים אני רוצה להודות לחבריי הקרובים ולבני משפחתי. ליאיר במברגר, אלעד נהלוני, יקיר פז ומיכאל אבשטיין, חברים וחברותות, על שנים ארוכות שבהן בין אכילה לשתייה לא הפסקנו לדון על כל פסיק, תג ועניין בנושאי מחקר ודעת. לחיים, אח אהוב ואיש יקר, שמלווה אותי בכל צעד בעולם בכלל ובעולם האקדמי בפרט, ולטובה, רוחמה, שולי ושרון שהארוחות והשיחות אתם ועם בני משפחותיהם הם מזון משובח לגוף ולנפש.

אחרונה ואהובה, יהודית, שעשר שנות חיים משותפים אתה הכוללים גידול משפחה ולימוד יומיומי, הנם עבורי אור יקרות בחיי יומיום.

הספר מוקדש להוריי באיחולים לשנים רבות של בריאות טובה ונחת.

מבוא

אחת השאלות המרכזיות המלוות את מחקר ספרות הקבלה היא מהם מקורותיו של קורפוס ספרותי זה. ספרות הקבלה הופיעה על בימת ההיסטוריה בתקופה מוגדרת: בשלהי המאה השתים עשרה, ובאזור גאוגרפי ידוע: בדרום צרפת באזור פרובנס ובסמוך לו בצפון ספרד באזור קטלוניה. למרות ידיעותינו ההיסטוריות על אודות זמנם ומקומם של החיבורים הקבליים המוקדמים, אין אנו יודעים בבירור מה היו המקורות התרבותיים שהשפיעו עליהם או שמשוקעים בהם, וקשה להכריע מאין שאבו המקובלים את ידיעותיהם על אודות מבנה עולם האלוהות והדרך שבה ראוי לעבוד את האל. גרשם שלום, בהרצאותיו על ראשית הקבלה וספר הבהיר, ניסח זאת במילים אלה:

הקבלה כתופעה היסטורית, מתחילה בשביל ההיסטוריון של תולדות ישראל ודת ישראל במאה ה-12 לספירת הנוצרים [...] אני מדגיש כי לפנינו התחלה ברורה בהיסטוריה. הבעייה שלפנינו היא: כיצד נולדה תופעה זו? מה הביא לידי גילוייה? [...] זוהי הבעייה. זוהי בעייה גדולה ומרכזית בתולדות ישראל.¹

בחמישים השנים האחרונות, מאז נשא גרשם שלום את הרצאותיו על ראשית הקבלה וספר הבהיר, התבררו נושאים רבים על תקופה מרכזית זו בתולדות תורות הסוד היהודיות, ורבות מן המסקנות ומנקודות המוצא של גרשם שלום נבחנו מחדש. ברם, על אף החידושים המחקריים החשובים הללו, הבעייה הבסיסית שהוא הציג נותרה ברובה על כנה, ואנו יכולים לשוב ולשאול מאין באו אל לב לבה של התאולוגיה היהודית תפיסות מפותחות בדבר קיומן של עשר ספירות הנושאות משמעויות סימבוליות, מיתיות ותאורגיות. וכן לשאול מדוע דמויות רבניות מרכזיות, כדוגמת הראב"ד בעל ההשגות על הרמב"ם והרמב"ן, ראו בהן תפיסות מסורתיות, תמכו בהן ופיתחו אותן.

השאלות בדבר מקורן של תפיסות היסוד הקבליות מעסיקות וימשיכו להעסיק חוקרים מתחומי מדעי היהדות, ובספר זה אבחן את אחד הנושאים המבדילים את ספרות הקבלה ממרבית הספרות היהודית שקדמה לה: מעמדה

המרכזי של הנוכחות האלוהית הנקבית הנמוכה, המכונה בכתבי המקובלים ככמה שמות ובהם: 'מלכות', 'עטרה' או 'שכינה'.² דמות השכינה המתוארת בספרות הקבלה מקורית בשני היבטים מרכזיים: ראשית, היא בעלת מאפיינים עצמאיים. היא איננה רק שם משמותיו של האל אלא נוכחות אלוהית העומדת מבחינה ספרותית בפני עצמה. לצד עצמאותה, החידוש הבולט השני שבדמות השכינה הוא אופייה הנשי. גם בעניין זה, קשה להפריז בהיקף שינוי הערכים שמבטאת הופעתה במרחב תאולוגי שאופיו הפטריארכלי אינו מוטל בספק. הספרות היהודית בעת העתיקה המאוחרת ובימי הביניים, ובתוכה גם ספרות הקבלה, היא ברובה המוחלט ספרות של גברים הנכתבת למען גברים תוך שהיא דנה באל גברי. והנה, בלבה של ספרות זו מופיעה בימי הביניים המאוחרים נוכחות אלוהית עצמאית שהיא נקבית.

השאלה מאין הגיעה ומדוע פותחה בלבה של הספרות היהודית תפיסה המעצימה את דמותה של נוכחות אלוהית נקבית העסיקה רבים מחוקרי הקבלה במאה וחמישים השנים האחרונות. בפרק הראשון אסקור כמה מהגישות המחקריות הנוגעות לנושא. ברם, כבר בשלב זה ועל מנת לסבר את אוזנו של הקורא במורכבות השאלה, אציג שני הסברים מעניינים שנידונו על ידי כמה חוקרים בשנים האחרונות.

כידוע, בפנתאוני האלים של דתות המזרח הקדום יועד תפקיד מרכזי גם לאלות, לצד האלים. בנושא זה בולט שינוי המגמה שבאה לידי ביטוי בספרות המקראית, המציבה מודל אלוהי גברי שאינו נוטל חלק במערכת זוגית. למרות דחיית דמות האלוהות הנקבית מהספרות המקראית, אנו מוצאים כמה רמזים בפסוקי המקרא לקיומן של תפיסות המציגות אלוהות שכזאת. כך

2 בספר זה ולמטרות נוחות בלבד השתמשתי במרבית המקרים במושג השכינה, אולם אין בכך כדי לרמוז שהוא שכיח יותר מכינויים אחרים. בעניין זה אף ראוי לציין את הערתו של דניאל אברמס על התמקדות היתר ב'שכינה' ככינוי לנוכחות האלוהית היהודית הנקבית: 'The term *Shekhinah* became a relatively common name for the tenth: *sefirah*, presumably for its interpretive power in layering the theosophic meaning back onto the kabbalistic reading of rabbinic sources. Nevertheless, the kabbalists of the classical period of kabbalistic literature, from the beginning of the thirteenth century through the Expulsion from Spain by far preferred the terms *Malkhut* (kingdom) and *Atarah* (Crown). The move amongst modern scholars to prefer, almost exclusively, the term *Shekhinah* is based, I believe, in an attempt to present kabbalistic thought as the correlate to goddess theologies of various religious traditions and in its central role and motivation in the New Age interest in Jewish mysticism' (Abrams, Manuscripts, (p. 119

למשל בסוף ספר ישעיהו (סו 12–13), ישעיהו השני או השלישי מתאר את יחסי האל עם עם ישראל כרחמים של אם על בניה, ולא כרחמים של אב על בנו, וכך הוא אומר:

כי כה אמר יהוה
הנני נטה אליה כנהר שלום ונחל שוטף כבוד גוים
וינקתם על צד תנשאו ועל ברכים תשעשעו/
כאיש אשר אמו תנחמנו
כן אנכי אנחמכם
ובירושלם תנחמו.³

בדומה לכך גם בספר בראשית (מט 25) באחת מברכות יעקב מתואר האל, אל שדי, כמי שמברך ברכות נשיות במהותן – 'ברכת שדים ורחם', וכך אומר יעקב:

מאל אביך ויעזרך
ואת שדי ויברכך
ברכת שמים מעל
ברכת תהום רבצת תחת
ברכת שדים ורחם.⁴

מפורסם אף יותר מפסוקים אלו בספר ישעיהו ומברכת יעקב בספר בראשית הוא הפסוק המתאר את בריאת האדם הראשון בספר בראשית (א 27), שמוצג כמי שנברא בצלמו של האל על פי מתכונת של זכר ונקבה:

ויברא אלהים את האדם בצלמו
בצלם אלהים ברא אותו
זכר ונקבה ברא אתם.⁵

- 3 על דמות ירושלים וציון המוזכרת בפסוקים מישעיהו במקורות מאוחרים, ראו בברית החדשה (האיגרת אל הגלטיים ד 26), בחזון עזרא (כהנא), פרקים ז-ח, ובמדרש (פסיקתא רבתי כו). עוד על ציון וירושלים בהקשר זה ראו למשל Schmidt, Motherhood, pp. 351–359; Gruber, The Motherhood of God; Idel, Jerusalem
- 4 על פסוקים אלו ראו גם ביאל, ארוס והיהודים, עמ' 40–41, וכן התזה המעניינת של קנוהל, מאין באנו, עמ' 137–139, שלפיה בספרות הכהנית אל שדי הוא צימוד המלמד על אלוהות זכרית (אל) ונקבית (שדי).
- 5 על נושא זה ראו קנוהל, אמונות המקרא, עמ' 26–27 וספרות המחקר המובאת שם בהערה

פסוקים אלו מלמדים שאם האדם, שנברא בצלמו ובדמותו של האל, הוא זכר ונקבה, משמע גם דמות הבורא, אב־טיפוס של האדם, מורכבת מזכר ומנקבה.⁶ הפסוק בבראשית א 27 מעניין במיוחד, שכן הוא אינו רק מציג את דמותו של האל כבעלת מאפיינים נקביים אלא רומז על היותו, בדומה לאדם, נתון במערכת זוגית של זכר ונקבה. לדוגמאות המקראיות האחרונות שניתן להרחיבן בעוד כמה דוגמאות,⁷ אפשר להוסיף גם ממצא ארכאולוגי מעניין שנידון בלא מעט מחקרים בשנים האחרונות. כוונתי לכמה כתובות מהמאות התשיעית עד השמינית לפסה"נ שנמצאו בכונתילת עג'רוד שבסיני⁸ שבהן נכתב ל'יהוה ואשרתו', ולפי דעת כמה מהחוקרים ניתן ללמוד מהן כי האל 'יהוה' הוא בן זוגה של האלה אשרה.⁹

הספרות המקראית נכתבת אפוא על רקע מתח תאולוגי אשר מתאפיין בניסיון של כמה קבוצות לדחוק את מקומה של האמונה באלוהות נקבית בהצלחה גדולה יותר או פחות, ובשוליה של ספרות זו אנו מוצאים רמזים לקיומה של אלוהות כזאת ולמדים מכך על הקושי הרב שהיה לכותביה ועורכיה לבער את הגישות הללו בצורה מוחלטת.

כאלפיים שנה לאחר המאבק שבין כותבי ספרות המקרא ועורכיה לבין סביבתם התרבותית בשאלת קיומה של אלוהות נקבית, רחוק מאוד מעולם המקרא – בזמן ובמקום – במערב אירופה של החל משלהי המאה השתים עשרה, מופיעים כתבים יהודיים המתארים מערכת אלוהית מורכבת שבתוכה מיועד תפקיד משמעותי לאלוהות הנקבית, הנמצאת במערכת יחסים זוגית עם האלוהות הזכרית, וזאת בדומה לזוגיות האלוהית שרווחה במזרח הקדום. שאלה מעניינת היא הקשר שבין האמונות בדבר קיומה של האלוהות הנקבית, שהמקרא ברובו דוחה, ובין ספרות הקבלה. כמה חוקרים טענו כי אין המדובר רק בדמיון מבני אלא בהשפעה היסטורית. לטענתם, המקובלים לא חידשו מדעתם את האמונה בנוכחות אלוהית נקבית, אלא העלו על הכתב מסורות מוקדמות שהועברו ברובן בעל־פה ושאת הד קולן ניתן לשמוע אם מאזינים היטב למקורות יהודיים ולא יהודיים שנכתבו בתקופה הארוכה שבין חתימת המקרא בעת העתיקה המאוחרת לזמנה של הקבלה המוקדמת בימי הביניים המאוחרים, הכוללים כמובן גם תפיסות ידועות יותר בדבר מעמדן של

14; וכן את דיונו המפורט יותר, הנ"ל, מאין באנו, עמ' 135–139.

6 על פירוש המילה 'צלם' כפסל והאדם כפסלו של האל ראו גרובר, צלם.

7 ראו למשל דברים לב 13, 18; ישעיהו מב 14, שם מט 15; תהלים קכג 2.

8 על הכתובות ראו אחיטוב, אסופת כתובות, עמ' 152–162.

9 הסתייגות מקריאה זו מובאת אצל אחיטוב, שם, עמ' 112.

החכמה, של הלוגוס, של ציון ושל כנסת ישראל והשפעתן על עיצוב דמות השכינה.¹⁰

בשונה מניסיונם של כמה חוקרים לשחזר את הצינורות שדרכם עברו מסורות שהשפיעו על עיצוב דמותה של השכינה מהעת העתיקה ועד לימי הביניים המאוחרים, עלה בשנים האחרונות רעיון הפוך, שהיה ידוע בספרות המחקר במשך שנים ארוכות אך לא נידון לעומקו עד לשלהי שנות התשעים של המאה העשרים. לפי רעיון זה, תמורה תאולוגית שהתרחשה באירופה הנוצרית בימי הביניים המאוחרים, במקביל להתפתחותה של ספרות הקבלה המוקדמת, היא שגרמה לעליית דמותה של השכינה בספרות הקבלה: כוונת הדברים היא לפולחן העממי למריה שהלך והתגבש בצפון מערב אירופה. הנחת החוקרים הייתה ששילובה של דמות נשית באלוהות הנוצרית, כעין צלע רביעית שנוספה לשילוש, השפיעה גם על יהודים שבשל כך פיתחו את דמותה של הנוכחות האלוהית הנקבית בכתביהם.¹¹

להשערות מחקריות אלו ניתן להוסיף גם את ההשערה שהעלה גרשם שלום בדבר השפעות גנוסטיות על התפתחותה של ספרות הקבלה בכלל והשכינה בפרט, או השערות בדבר השפעתן של כתות נוצריות־הֵרֵטיות מימי הביניים על יהודים שחיו ויצרו בקרבנות.¹²

כלל הגישות המחקריות שהזכרתי מנסות, כאמור, לפתור בעיה מסקרנת

10 על נושא זה ראו להלן בפרק הראשון בסעיף ג.

11 על נושא זה ראו להלן בפרק הראשון בסעיף ו.

12 גישתו של שלום לעניין הגנוסיס מכוונת לשלושה היבטים נבדלים: ראשית, הוא דן בתפיסות פלורמטיות שניתן לכנות, תחת הקטגוריה הפנומנולוגית, כגנוסטיציזם (Gnosticism) בשונה מגנוסיס (Gnosis), ושעדידות להן ניתן למצוא במקורות יהודיים, נוצריים וגנוסטיים (על הרקע המחקרי להפרדה זו ראו Segal, Two Powers, p. 15 note 29); שנית, שלום טוען להשפעה ישירה של תפיסות גנוסטיות מהעת העתיקה המאוחרת על מקורות יהודיים, ובראשם על ספר הבהיר (על שתי גישות אלה ראו למשל את דבריו הנרחבים של שלום, הרצאות על ראשית הקבלה, עמ' 121–146; ובנושא השכינה ראו הנ"ל, ראשית הקבלה, עמ' 50–51). נושא שלישי הוא הזיקה האפשרית שבין כתות נוצריות־הֵרֵטיות בימי הביניים ובראשן הקתרים, ובין המקובלים בכלל ומקובלי פרובנס בפרט (על נושא זה ראו למשל בהרצאותיו על הקבלה בפרובנס: שלום, הקבלה בפרובנס, עמ' 44–48). על העניין הקתרי ראו גם שחר, הקתאריזם; עוד על נושא זה ראו אצל בער, הרקע ההיסטורי. תפיסותיו השונות של שלום על ההקשר הגנוסטי של המיסטיקה היהודית זכו לביקורת רבה ואפנה רק לחלק קטן ממנה: על הזיקה שבין דמותה של השכינה לגנוסטיקה, ראו אידל, המשפחה המושלשת, עמ' 94. על ההנחה הכוללת של שלום כי הגנוסיס השפיע על התפתחות המיסטיקה היהודית בכלל והספרות הקבלית בפרט, ראו אידל, קבלה היבטים חדשים, עמ' 47–50; הנ"ל, חקר הבהיר; דן, דואליזם קבלי; שנידרר, מראה כהן, עמ' 144–145; Deusch, The Gnostic Imagination

ומורכבת בדרכים שונות ולעתים מנוגדות. ואולם, לפתרונות השונים הללו קיים בכל זאת מכנה משותף: כולם מניחים שספרות הקבלה היא שפיתחה את דמות השכינה ודנה בה בהרחבה, והם שואלים מאין היא שאבה את ידיעותיה.

בספר זה אתבונן מזווית שונה בשאלה מאין הגיעה אל לבה של התאולוגיה היהודית, במאות השתים עשרה והשלוש עשרה, האמונה בקיומה של נוכחות אלוהית נקבית. אנסה להראות שככל הנראה המקובלים לא פיתחו או הפיצו את האמונה בקיומה של השכינה, אלא להפך: ספרות הקבלה נכתבה על רקע אמונות בנות זמנה בדבר השיבותה של נוכחות אלוהית נקבית בעלת אופי עצמאי. רוב המקובלים חששו מתפיסה זו, הזהירו מפניה וניסו למתן ולרסן אותה, ומיעוטם תמכו בה ופיתחוה. לטענתי, ספרות הקבלה המוקדמת אינה רק מייחדת תפקיד מרכזי לדמותה של השכינה; בחלקה הגדול היא מלווה את תיאור דמותה בהבעת חששות כבדים מפני מה שהמקובלים מכנים, בעקבות הספרות הרבנית, 'קיצוץ בנטיעות' או 'אמונה בשתי רשויות'.¹³ יסוד חששם טמון בכך שהאדרת דמותה של השכינה עשויה להוביל לטעות תאולוגית חמורה שתפגע ביסוד המונותאיסטי, היינו לעבודת השכינה לבדה, במנותק מהאל או ממערכת הספירות.

במהלך הדברים הבאים אשתדל להראות כי חששם של המקובלים מפני הפצת האמונה בשכינה מבטא יחס דיאלקטי ומורכב אל דמותה, שמקורו במתח תאולוגי ופולחני שמתוכו ובתוכו נכתבו חלקים מספרות הקבלה המוקדמת. לשם כך אציג מקורות שניתן ללמוד מהם כי התנגדותם של מקובלים רבים למעמדה העצמאי של השכינה היא ביטוי להסתייגותם מגישות תאולוגיות שהתקיימו בזמנם, שניתן לכנותן ביניטריות,¹⁴ ושכללו אל גבוה ונסתר לצד אלוהות נמוכה ומתווכת שנשאה לעתים קרובות אופי נשי.

הבנת ההקשר התאולוגי של דרך עיצוב דמותה של השכינה עשויה לשפוך אור נוסף על הרקע להופעת ספרות הקבלה. מראשית מחקר חכמת ישראל מקובל היה לראות בה ובמקובלים שכתבו וערכו אותה את מפיציו ואף את יוצריו של מיתוס יהודי בימי הביניים המאוחרים. הצגת המקובלים בדרך זו היא יסוד חשוב בהבנת דרכי התפתחותה של המחשבה היהודית בימי הביניים. בחינה רחבה של ספרות הקבלה המוקדמת, שבה עוצבה דמותה של השכינה, עשויה להאיר את תפקידה ההיסטורי והחברתי באור שונה

13 על מונחים אלו והקשרם בספרות חז"ל ובספרות הקבלה ראו להלן בראשית הפרק השני.

14 על המונח ביניטריות ומשמעותו ראו להלן בפרק הראשון בסעיף ב.

מהמקובל, ולפיו מטרתן של פרשנויות קבליות רבות לא הייתה להפיץ מיתוסים יהודיים אלא לרסן, לפקח ולשלוט על מיתוסים שרווחו בחוגים יהודיים בני זמנם של המקובלים, תוך הכפפתם למסורות רבניות מזה ולסכמות פילוסופיות ימי בניימיות מזה. במובן זה, ספרי ממשיך קו שהתווה יהודה ליבס, שטען כי ספרות הקבלה יצקה מחדש מסורות יהודיות מיתיות המוכרות לנו מספרות המדרש תוך הכפפתן לסכמות פילוסופיות בעלות אופי נאופלטוני ואריסטוטלי.¹⁵ את דבריו של ליבס, שנאמרו מנקודת מבט דיאכרונית המבקשת להתחקות על מעברו של הידע המיתי מספרות המדרש לספרות הקבלה ולהדגיש את היחסים המורכבים שבין המיתוס לסמל בספרות הקבלה גופה,¹⁶ ארחיב גם לבחינה סינכרונית. לטענתי, לכל הפחות ביחס לעבודת השכינה, ניתן למצוא בספרות הקבלה ניסיון למשטר תפיסות מיתיות שהתקיימו בזמנם של המקובלים ושנתפסו על ידי חלקם כמופקרות.

המאבק סביב עיצוב דמותה של השכינה ומעמדה העצמאי מצביע על קיומם של קולות אחרים במיסטיקה היהודית, שלא הועלו על הכתב או שלא התבלטו מבין הקולות שעלו על הכתב. אינני סבור שעל פי המקורות הכתובים המצויים לפנינו היום ניתן לדעת אם האמונה בעצמאותה ובמרכזיותה של השכינה הייתה רווחת, מי האנשים שציידו בה ולאילו חוגים, אם בכלל, הם השתייכו. כמו כן, אינני חושב שיהיה זה נכון, בהקשר הדברים הנוכחי, לדון בשאלת מעמדה של תפיסות עממיות לעומת תפיסות אליטיסטיות במחשבה היהודית בימי הביניים. ניסיון לשייך אמונות מסוג זה לגורמים עממיים עלול לנבוע מגישות מתנשאות המזהות תפיסות שלא זכו לעדויות כתובות רבות כעממיות. מאחר שאין בידי דרך מהימנה להעריך את היקפה של התופעה, כל מה שאוכל לומר הוא כי מקריאה בכתבי מקובלים שניתן לתארכם לתקופה שבין שלהי המאה השתים עשרה לראשית המאה הארבע עשרה, מתקבל הרושם שהתקיים מתח בין גישות המעודדות את פולחן השכינה שעדות להן נמצאת בשולי הספרות הקבלית, לבין גישות המתנגדות לכך ואשר קיבלו את ביטויין במרכזה של ספרות זו.¹⁷

כדי לזהות את אותם קולות 'שוליים', 'אחרים', אני מבקש לאמץ קריאה התרה בתוך ספרות הקבלה אחר עדות לקולות שאינם משקפים בהכרח את

15 היוצא מהכלל הוא הזוהר, הממשיך בדרכו הספרותית את המסורת המדרשית. על נושאים אלו ראו ליבס, טבע האל; הנ"ל, החצנת הסוד; הנ"ל, זוהר כרנסנס.

16 בעניין זה ראו את מאמריו של ליבס לעיל בהערה 15, וכן את הנ"ל, מיתוס לעומת סמל.

17 על גישה קרובה המבקשת להימנע מהצבעה מדויקת על אותם גורמים המכונים בספרות הרבנית 'מינים' ומתפללים למטטרון ראו אצל Boyarin, Border Lines, pp. 120–125

הנרטיב הפרשני המרכזי שהחיבור מציג. קריאה עדינה ומוקפדת זו מאפשרת להאזין להדים, להתחקות אחר עקבות לגישות נוספות שנותרו בשולי הטקסט ולחשוף אותן. באופן טבעי, קולות שאינם משקפים את הנרטיב הטקסטואלי המרכזי מותירים סימנים שקשה להבחין בהם. על איתור עקבות אלה להתבצע מתוך התחשבות בדמותן המטושטשת ומתוך האזנה קשובה להד קולן. עם זאת, שכרו של שחזור כזה עשוי להיות רב, שכן באמצעותו אפשר לסרטט תמונה מקיפה יותר של תולדות המחשבה היהודית.

במהלך הספר אשתמש בכמה שיטות שיעזרו לי לאתר את אותם קולות חרישיים: ראשית, אעמוד על מקורות שבהם מתעמתים המקובלים עם גישות תאולוגיות בלתי מוכרות. מטרתי בקריאת המקורות תהיה בראש ובראשונה לנסות ולהבין כנגד אילו גישות יצאו המקובלים ורק בהמשך אנסה להבין מה הם מציעים כחלופה. שנית, אאתר את מקורותיהן של גישות קבליות המצדדות באופן מפורש בעבודת השכינה לבדה. במהלך הדיון בהן אבחן אם הן התקיימו לאורך זמן ומבטאות מסורת תאולוגית עקיבה, או שהן פרי רוחו של מקובל מסוים. הבחינה השלישית שאערוך תתבסס על חשיפת שכבות העריכה של מקורות קנוניים כגון ספר הבהיר וספרות הזוהר, מתוך ניסיון להראות כיצד ביקשו לאורך תקופה ארוכה עורכי החיבורים הללו לשנות מסורות הכלולות בהם ואשר היו להם לזרא, מאחר שהן צידדו במפורש בעבודת השכינה. בחינה זו תסתמך על אמות מידה ספרותיות ולשוניות, ועל ההבדלים שבין עדי הנוסח של כל מקור.

בספר שישה פרקים. הפרק הראשון סוקר בקצרה את תולדות מחקר דמות השכינה בספרות הקבלה המוקדמת. מאחר שבמהלך השנים נכתבו ספרים ומאמרים רבים המוקדשים לנושא, הפרק מתמקד בהערות על אותם תתי-נושאים הרלוונטיים במיוחד לטענותיי.

הפרק השני עוסק באופן ראשוני במגוון מקורות המלמדים על המתח המרכזי שלו מוקדש הספר: קיומו של פולחן ביניטרייתיוכי בעולמה של הקבלה המוקדמת ועיצוב דמותה הנקבית של השכינה. בחלקו הראשון אראה כי במקביל להתפתחותה של ספרות הקבלה המוקדמת התקיימו תפיסות תאולוגיות הסוברות שישנו אל גבוה ומתחתיו אל נמוך ומתווך. בחלקו השני אטען כי במקביל לגישה המרכזית בספרות הקבלה, שדנה בדמותה הנקבית של השכינה תוך הכפפתה לאלוהות הזכרית – התקיימה גישה הפוכה שביקשה להאדיר את הממד הנשי בדמותה של השכינה תוך הבדלתה מהאלוהות הזכרית.

הפרק השלישי נחלק לשניים: חלקו הראשון דן בדימוי המובא במדרש

משלי ולפיו השכינה עמדה והתפללה לפני האל, או לפי נוסחים אחרים נפלה ונשתטחה לפניו. בחלק זה אצביע על מקורות קבליים הסולדים מדימוי השכינה כמשתטחת לפני האל ורואים בו סכנה ליסוד המונותאיסטי, מאחר שהוא מציג את האל ואת השכינה כשתי ישויות נבדלות. בהמשך הדברים אציג מקורות קבליים הפוכים המצדדים בגישה זו ומתארים את השכינה בדיוק כך – כמי שנופלת ומשתטחת לפני האל. החלק השני מתמקד בדרשה קצרה מספר הזוהר על השתחוותו של יעקב בפני השכינה, אשר עוררה את חשדם של כמה מעורכי ספרות הזוהר והם ביקשו לשנותה והתריעו מפני הסכנות הגלומות בה.

הפרק הרביעי מוקדש לאגדת מיעוט הלבנה. אגדה זו, שנוסחיה המוקדמים מוכרים לנו כבר מן העת העתיקה המאוחרת, מתארת את הלבנה כמי שהייתה בבריאת העולם במעמד שווה לחמה. מבחינת הסימבוליקה הקבלית הדימוי המדרשי הזה מעורר קושי רב: הלבנה מייצגת בספרות הקבלה את השכינה, לעומת החמה המייצגת את האלוהות הגברית, ספירת תפארת. אם הלבנה הייתה בעבר במעמד גבוה יותר, משמעות הדברים היא שנחיתות השכינה ביחס לספירות האחרות היא זמנית בלבד. טענתי בהקשר זה היא שהמבוכה הסימבולית שעורר המדרש בקרב המקובלים, אפשרה לאלו שביקשו להאדיר את מעמדה של הלבנה או השכינה להביע את דעתם בחופשיות תוך הסתמכות על מקור מדרשי.

הפרק החמישי מוקדש לנושא דומה מבחינה מתודית, ובו אני דן בסמליות של האתרוג בספרות המדרש לעומת ספרות הקבלה. המתח בין הסימבוליקה המדרשית שעולה ממנה שהאתרוג הוא המובחר מבין ארבעת המינים, לבין הסימבוליקה הרווחת של ספרות הקבלה שמבכרת את הלולב על פני האתרוג, מהווה גם כאן צוהר להתבוננות במסורות קבליות המאדירות את מעמדה של השכינה. טענתי היא שאותם 'מקובלי שוליים' הסוברים שהשכינה מובחרת מכל שאר הספירות מצאו סמך לעמדתם בסימבוליקה המדרשית.

בפרק השישי החותם את הספר אני דן בעיצוב דמותה של השכינה לאור התפתחות פולחן מריה בעולם הנוצרי במערב אירופה. בשנים האחרונות עלתה בכמה מחקרים ההשערה שלפולחן מריה הייתה השפעה מכרעת על דרך עיצוב דמותה של השכינה בספרות הקבלה המוקדמת. השערה זו היא בעלת חשיבות מיוחדת לתזה המרכזית של ספרי, שכן ייתכן שהמקובלים, ביחסם הדיאלקטי וההשדני לשכינה, לא קיימו שיח פולמוסי עם מגמות יהודיות בנות זמנם אלא דווקא עם מגמות נוצריות שצידדו בעבודת הבתולה. בפרק זה אבחן דימוי זוהרי אחד שהתפתח ככל הנראה בהשראת העולם הנוצרי בזמנו: דימוי העלמה היפה שאין לה עיניים המופיע בחטיבת סבא דמשפטים שבספר הזוהר,

ושהנו אחד המקורות היחידים המוכרים לי שנמצאת בהם השפעה ישירה של פולחן מריה על עיצוב דמותה של השכינה. לצד זאת, נראה כי המקובלים כלל לא היו מודעים לכך שהם עושים שימוש בדימוי נוצרי, אשר הגיע אליהם ככל הנראה בדרך מקרה ובצורה עקיפה, והפכו אותו על כן מדימוי נוצרי אלגורי לחידה קבלית בעלת אופי מטפורי. על בסיס בחינה זו אטען שעמידה מדויקת על טיבה של השפעה נוצרית מובהקת אחת מלמדת על היחס המורכב שבין פולחן השכינה לפולחן מריה בספרות הקבלה של המאה השלוש עשרה, וכי לפי הנתונים שיש בידינו לעת עתה נראה שיחסם המורכב של מרבית המקובלים אל דמותה של השכינה נבע בעיקרו משיח פנים־יהודי ולא משיח יהודי־נוצרי.

אחרית דבר

תפיסות ביניטריות בימי הביניים המאוחרים

בספר זה ביקשתי לבחון שאלה הנקשרת לדמותה ולמעמדה של השכינה בספרות הקבלה המוקדמת, והיא: מדוע מצד אחד זכתה דמותה לפיתוח נרחב בכתבי המקובלים, בשעה שמהצד האחר הם חזרו והביעו חשש מפני מעמדה המרכזי? כאמור, מקורות קבליים רבים שנכתבו החל משלהי המאה השתים עשרה ועד לשליש הראשון של המאה הארבע עשרה לא השתדלו לחזק את מעמדה של הנוכחות האלוהית הנקבית, השכינה, אלא ביקשו לרסן את האמונה בה. המקובלים השתמשו בשני אמצעים מרכזיים לריסונה: ראשית, הם האשימו את הגישות הביניטריות שפיתחו את האמונה בשכינה בקיצוץ בנטיעות או באמונה בשתי רשויות. שנית, הם ביקשו להכליל את דמותה של הנקבה בדמות הזכר תוך צמצום אופייה הנשי.

לצד הדברים האחרונים, המסכמים את טענתו הכוללת של הספר, אבקש להרחיב בשתי סוגיות נפרדות שזכרו במהלך הדיון אך לא זכו לבירור מעמיק. אף כי הן אינן קשורות זו לזו, אני סבור שכל אחת מהן עשויה לתרום תרומה נוספת להבנת סבך המתחים וההתנגשויות בספרות הקבלה בין תפיסות תאולוגיות המצדדות בעבודת השכינה ובין גישות המתנגדות לה.

הסוגיה הראשונה היא הדימוי של האל כמשולל תארים. נראה כי דמותו הלא נגישה של האל שהפכה להיות שכיחה במקורות יהודיים בימי הביניים הובילה להדגשת השיבותם ומרכזיותם של גורמים אלוהיים מתווכים בימי הביניים המאוחרים, והיא שעומדת ביסוד חששם של המקובלים מייחוס מעמד עצמאי מדי לשכינה. התפתחותה של הפילוסופיה היהודית באותה עת מתוך הקשר נאופלטוני ואריסטוטלי, לא זו בלבד שגרמה לתגובת נגד של המקובלים אלא במידה רבה גם הופנמה על ידיהם.¹ דמותו החדשה של האל

1 על מורכבות היחס אל האינסוף בספרות הקבלה נכתבו מחקרים רבים. על כך ועל מורכבות הנושא בעולמה של הקבלה המוקדמת ראו בהרחבה בספרה של סנדרה ולאברג-פרי, בנסתר ובנגלה.

יצרה צורך בגורם אלוהי מתווך, מאחר שבלעדיו הייתה הדת מאבדת את אחד מיסודותיה החיוניים ביותר – קיומה של מערכת יחסים אישית ודינמית בין האדם לבין האל. על מנת להמחיש את הדברים, אומר כי ישנן עדויות לכך שהיחס אל האל כאינסוף במהלך המאה השלוש עשרה עומד במוקדו של ויכוח בין כותבים יהודים המקבלים את התאוסופיה הקבלית של עשר הספירות ובין אלה המתנגדים לה. בפירוש אנונימי לעשר הספירות, ככל הנראה מתקופה זו, מופיע איסור חמור לעבוד את האינסוף לבדו, ואופן ניסוחו מלמד כי מדובר בהתייחסות ראלית לבני אדם העובדים את האינסוף ללא גורמים מתווכים:

אלו עשר ספירות שבהם עיקר האמונה וכל התשע נמשכים זו מזו ועיקרם שתול ונעוץ בראשונה אי"ן והיא אין סוף אמנם כל המאמין באינסוף בלבד עליו נאמר [דב' כט 18] 'והתברך בלבבו לאמר וגו' [שלוש יהיה לי כי בשררות לבי אלך']², אבל הרוצה להאמין הוא באין סוף שהוא קבלה ובשאר התשע בפרט ולקשור אותם כל עשר כשלהבת הקשורה בגחלת שהשלהבת וכל הגוונין שמשתינין בה כולם מסיבת הגחלת [...]³

בניגוד לכך, קיימות דוגמאות המתפלמסות במפורש עם הגישה הפוכה הסוברת שאסור לעבוד את האינסוף. מפורסמים בעניין זה דבריו של ר' מאיר בן שמעון מנרבונה (המעילי), וזו לשונו:

[...] ואיך יעלה על לב כל חכם לב אם כדבריהם כן הוא שאין ראוי לברך ולהתפלל לשם הראשון מאין ראשית ואחרית, עלת כל העלות שקוראים הם בלשונם לו אין סוף והעושה כן הוא בעיניהם מקצץ בנטיעות ואינו ראוי לחזות בנועם הישועות הידועות ליודעי השם ויראו [...] אוי לעינים שכך רואות אוי לאזנים שכך שומעות. אוי לדור שכך עלה בימיו [...] סוף דבר כל איש יודע דעת חייב להרחיק דברי סכלותם.³

הדברים האחרונים מעידים על הצורך המיוחד במודל בינטר־יתיווכי שהתעורר בתאולוגיה היהודית בתקופה זו. דומה כי שתי הגישות דוגלות בקיומו של אל נשגב, והמחלוקת נטושה סביב השאלה האם ישנו גורם אלוהי מתווך או שהאדם צריך להתפלל לאל העליון עצמו. כדי לתת משנה תוקף לדבריי אלה, אערוך השוואה בין החשש מפני תפילה

2 כתב יד ליוורנו 97, דף 254.

3 כתב יד פארמה 2749, דף 231, ע"ב. על מקור זה ראו שלום, מחקרים בקבלה, עמ' 18-17; הנ"ל, ראשית הקבלה, עמ' 159-161. עוד על מקור זה ראו גם במחקרים המובאים לעיל בהערה 7 בפרק הראשון.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

ספרות מקור

דפוסים

אוצר הכבוד – טודרוס הלוי אבולעפיה = ספר אוצר הכבוד השלם, ווארשא תרל"ט
בית המדרש = בית המדרש, אדולף ילינק (עורך), א-ו, מהדורה שנייה, ירושלים
תרצ"ח

בראשית רבה = מדרש בראשית רבה [תיאודור־אלבק], א-ג, ירושלים תשכ"ה
דברים רבה = מדרש דברים רבה [ליברמן], ירושלים תשכ"ה
דרשות ר' יהושע אבן שועיב = דרשות ר' יהושע אבן שועיב על התורה [מצגר],
ירושלים תשנ"ב

היכלות גניזה = *Genizah-Fragmente zur Hekhalot-Literatur*, Peter Schäfer (ed.),
Tübingen 1984

הכתבים העבריים של בעל ר"מ = הכתבים העבריים של בעל תקוני זהר ורעיא
מהימנא [גוטליב], ירושלים תשס"ג

ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה [מרגליות], א-ב, ירושלים תשל"ב
זוהר = ספר הזוהר [מנטובה], א-ג, מנטובה שי"ח-ש"כ
זהר הרקיע = זהר הרקיע – ביאור על הזוהר מהארי ז"ל [שער השמים], ירושלים
תשמ"ד

זוהר קרימונה = ספר הזוהר על התורה, קרימונה 1559
חזון ברוך ב = חזון ברוך ב, בתוך: הספרים החיצוניים לתורה לנביאים ולכתובים
בעריכת אברהם כהנא, כרך א, עמ' תח-תכה, ירושלים תשל"ל

ילקוט שמעוני = ילקוט שמעוני השלם [תושיה], ירושלים תשס"ו
כתבי 'חוג' האחים הכהנים = גרשם שלום, 'קבלות ר' יצחק ור' יעקב בני יעקב
הכהן – מקורות לתולדות הקבלה לפני התגלות הזוהר', מדעי היהדות ב (תרפ"ז),
עמ' 165–293

מדרש משלי = מדרש משלי [וויסאצקי], ניו יורק תש"ן
מדרש תנחומא = מדרש תנחומא הקדום והישן [בובר], א-ב, ירושלים תשכ"ד
מורה נבוכים = ר' משה בן מימון, מורה נבוכים [שוורץ], א-ב, תל-אביב תשס"ג

מערכת האלוהות = ספר מערכת האלוהות [עמודי הקבלה], ירושלים תשס"ה
 מקדש מלך = ר' שלום בוזאגלו, ספר מקדש מלך השלם [ירושלים], ירושלים תש"ס
 מראות הצובאות = ר' דוד בן יהודה החסיד, ספר מראות הצובאות [מאט], פרובידנס
 1977

Synopse zur Hekhalot Literatur, Peter Schäfer (ed.), = סינופסיס לספרות ההיכלות
 Tübingen 1981

ספר האורה = ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן: מהדורה סינופטית על פי כתבי
 יד שונים [אברמס], ניו יורק 1993

ספר הבהיר = ספר הבהיר על פי כתבי היד הקדומים [אברמס], לוס אנג'לס תשנ"ד
 ספר הבהיר – מהדורת מיטרידטס = *The Book of Bahir – Flavius Mithridates Latin =*
translation, the Hebrew Text and an English Version, Saverio Campanini
 (ed.), Torino 2005

ספר הבהיר – מרגליות = ספר הבהיר, עם באורי אור הגנוז לאחד מתלמידי הרלב"א,
 אבן יקרה לרבינו מרדכי יפה, הגהות רבינו אליהו מוילנא [מרגליות], ירושלים
 תשל"ח

ספר העיקרים = ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים [מחברות לספרות], תל אביב תשי"א
 ספר הפליאה = תורת הקנה, ספר הפליאה על ספר בראשית [נזר שרגא], ירושלים
 תשנ"ז

ספר הרזים = ספר הרזים, הוא ספר כשפים מתקופת התלמוד [מרגליות], ירושלים
 תשכ"ז

ספר הרימון = *The Book of the Pomegranate – Moses de Leon's Sefer ha-Rimmon* =
 [Wolfson], Atlanta 1988

ספר חמדת ימים = ספר חמדת ימים [צוריאל], א-ד, ירושלים תשס"ג-תשס"ד
 ספר טעמי המצוות = ר' מנחם רקנאטי, ספר טעמי המצוות [בסיליאה], בסיליאה
 שמ"א

ספר יצירה = *Sefer Yesira*, Peter Hayman (ed.), Tübingen 2004
 ספר כתר שם טוב – אבן גאון = ר' שם טוב בן אברהם אבן גאון, ספר כתר שם טוב
 [עמודי הקבלה], ירושלים תשס"א

ספר כתר שם טוב – קולוניא = ר' אברהם בן אלכסנדר מקולוניא, ספר כתר שם טוב
 [עמודי הקבלה], ירושלים תשס"א

ספר מאירת עינים = ר' יצחק ב"ר שמואל דמן עכו, ספר מאירת עינים [גולדרייך],
 ירושלים תשמ"א

פילון = כתבי פילון האלכסנדרוני, א-ה, ירושלים תשמ"ו-תשע"ב
 פירוש בראשית רבה – אשכנזי = ר' יוסף בן שלום אשכנזי (הארוך), פירוש קבלתי
 לבראשית רבה (פרשות א-כט) [חלמיש], ירושלים תשמ"ה

מפתח נושאים

- אדם הראשון 3, 24, 33, 58, 66,
 81-82, 94, 97-98, 100
 אהבה 53-54, 71, 112-113, 117-118
 אומות העולם 15הע', 83
 אור הגנוז 79-80
 אינסוף 16, 24, 27, 125הע', 126-129
 אסלאם 21
 אכתיאל 46הע'
 אל-שמות האל 2, 44, 54, 61, 77,
 127-128
 אלוהות גבוהה/אלוהות נמוכה 2, 6,
 8-9, 13, 15-16, 20, 28-30, 32,
 49-52, 54, 85, 89, 90, 104, 110,
 126-127
 אל טוב/אל רע 5, 11, 14, 16, 21, 28
 אלוהות זכרית/אלוהות נקבית 2-4, 8,
 12, 18-19, 20הע', 32-38, 67, 85,
 110
 אלים 2, 29
 אנדרווגיניות/אנדרווגיניוס 33, 35, 37,
 66-67
 אנתרופומוריה/האנשה 37, 42
 אקליזיה 111, 114, 119-124
 ארבעת המינים 9, 63, 90, 98-99,
 100-104, 107-108
 ארבעת המינים-אתרוג 9, 35הע', 63,
 90, 91-109
 ארבעת המינים-הדס 63, 91, 93,
 95הע', 97, 99-100, 102-104,
 107-108
 ארבעת המינים-לולב 9, 35, 63,
 91-95, 97-105, 107-109
 ארבעת המינים-ערבה 63, 91, 93-95,
 97, 99, 100, 102-104, 107-108
 ארוטיקה 61הע', 115, 123
 אריסטוטליות 7, 125
 ארץ ישראל/ארץ הצבי 43
 אשרה 4
 אתנוצטריות 65, 83, 89
 בורגוס 26-27, 38
 בינה 19, 47הע', 53, 67, 76, 79-80,
 82, 85-88, 129
 ביניטריות 6, 8, 12הע'-16, 20,
 24-33, 38-39, 45, 48, 52-54,
 77הע', 85, 89, 90, 104, 106,
 108-109, 110, 124, 125-129
 גבורה 50, 66-68
 גלוסה 14הע', 34, 35הע', 44הע'
 גלות 47, 77, 84
 גנוסטיקה 5, 11, 14, 16הע', 21, 28,
 24, 33, 37
 דופרצופין/דו-פרצופין 24, 33, 37,
 66-68, 77, 82, 85, 99
 דור הפלגה 128

- האימפריה הרומית 65, 83
 האצלה 15הע', 17, 26, 51-53, 67-68, 103, 77-76, 81-82, 97, 100-99
- מאגיה 17, 21
 מגדר 12, 18-20, 24, 32-33, 35, 37-38, 69-70, 92, 98, 100, 102הע', 105
- מדעי היהדות 1, 22
 מידת הדין 43, 66-68, 97
 מידת הרחמים 42-43, 66-68, 97, 102
 מונותאיזם 6, 9, 13, 25, 32, 127
 מטטרון/שר הפנים/חנוך בן ירד 7הע', 16הע', 18הע', 25, 28-32, 44, 48, 85, 127
- מינות/ כפירה/ עבודה זרה/עבודת אלילים 7, 14הע', 28-29, 31, 45, 128
- מיסטיקה 7הע', 7, 14, 17, 19הע', 21, 50הע', 60, 121הע'
- מיתוס/מיתאי 1, 6-7, 15, 21, 26-27, 32, 34, 42, 44הע', 46-47, 49, 51-52, 54הע', 61-62, 64, 69-70, 73, 83-85, 89, 92, 116, 128
- מלאכים/כרובים 16הע'-17, 25הע', 29הע'-31, 52
- מסעי הצלב 11
 מעשה בראשית 29הע', 97
 מקובלי שוליים 7, 9, 21, 25, 27, 38, 49-50, 54, 58, 62, 69-70, 90, 110, 129
- מריה 120-121, 124
 מריה-פולחן 5, 9-10, 13, 21-23, 45הע', 110, 124
 משל העלמה 9, 110-124
- חוג ארנוס 11, 60
 חטא 24-25, 41, 49, 58, 64-65, 68, 71, 73, 78, 81, 86, 97-98, 127-128
- חטא אדם הראשון/החטא הקדמון 24-25, 58, 75, 81, 97-98
 חטא האל 64-65
 חכמה 5, 50-54, 60, 69, 79, 86, 89, 109, 128-129
- חסידות אשכנזי 14הע', 17, 44הע'
- יסוד 51, 56-57, 68, 82, 98-99, 102, 107, 109
- יצר הרע 66, 68
 ירושלים/ציון 3הע', 5, 47, 60, 129
- כוחות הטומאה/כוחות הרע 38, 73
 כוכבים/גלגלים 60, 64, 82, 84
 כסא הכבוד 32, 51-52
 כנסת ישראל 5, 11, 17-18, 42הע', 55, 60, 72, 95-96, 121
- כתר (ספירה) 29-30, 42הע', 51, 63, 99הע', 108-109, 120, 129
- לבנה/ירח 9, 24, 35, 37, 60-92, 105
 לבנה-מיעוט הלבנה/פגימת הלבנה 9, 60, 63-78, 81-85, 87-92